

Velid b. Abdülmelik Dönemi İmar Faaliyetleri

Mehmet Şimşir*

Kemal Demir**

* Doç. Dr.,
Necmettin Erbakan
Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu
Eğitim Fakültesi Türkçe ve
Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü,
msimsir@erbakan.edu.tr

Konya/TÜRKİYE

** YL Öğrencisi,
Necmettin Erbakan
Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü,
kemaldemir123@gmail.com
Konya/TÜRKİYE

Gönderim / Received:

21.09.2022

Kabul / Accepted:

25.04.2023

Alan Editörü / Field

Editor:

Zehra Odabaşı

Öz

Emevîlerin altıncı halifesi Velid b. Abdülmelik, hem kendi döneminde hem de sonraki süreç üzerinde önemli tesirler bırakan etkili bir kimsedir. Onun zamanında gerçekleştirilen fetih hareketleri sonucunda devletin siyasi sınırları doğuda Çin, batıda İspanya toprakları, kuzeyde İç Anadolu ve Kafkasya bölgesine kadar genişlemiştir. Bu sayede devletin gelirleri artmış ve hazinesi zenginleşmiştir. Velid b. Abdülmelik döneminde Ürdün ve Filistin topraklarını kapsayan bölge başta olmak üzere devletin birçok yerinde yoğun bir inşaa faaliyetine girilmiştir. Camiler, kasırlar inşa edilmiş, yeni şehirler kurulmuş, bazı bölgeler ihya edilmiş ve bazı eski yapılar onarılmıştır. Bu çalışmada Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik döneminde (86-96/705-715) meydana gelen imar faaliyetleri üzerinde durulmuş, on yıllık süreç içerisinde yapılan imar faaliyetlerinin İslam sanat anlayışından ziyade daha çok nerede, ne zaman ve ne amaçla yapıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Nitel araştırma yöntemi kullanılan çalışmada, öncelikli olarak literatür taraması yapılmış ve konuyla ilgili bilgi veren temel kaynaklar ile güncel araştırmalar tespit edilmiştir. Bu kaynaklardan doküman inceleme tekniğiyle elde edilen veriler betimsel olarak analiz edilmiştir. Tarihsel bilgileri ortaya koymanın yanı sıra konuyla ilgili yeni ve özgün çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emevîler, Velid b. Abdülmelik, imar faaliyetleri, cami, kasır.

Construction Activities in the Period of Walid ibn Abd al-Malik

Abstract

Walid ibn Abd al-Malik, the sixth Umayyad caliph, became a powerful figure; he was an influential person who left a significant impact in his own time and after. In his time, as a result of conquest movements, the state borders extended to China in the east, Spain in the west, central Anatolia and the Caucasus regions in the north. Thus, the country's revenues and treasury were enriched. During the reign of Walid ibn Abd al-Malik, intense construction activity developed in many places, especially in the region around Jordan and Palestine. Mosques and pavilions were built, new cities were founded, some areas were restored, and some old buildings were repaired. In this article, the construction activity during the reign of Umayyad Caliph Walid ibn Abd al-Malik (86-96/705-715) is highlighted and an attempt is made to determine where, when and for what purpose it was carried out, rather than the Islamic sense of art. In this article in which qualitative research method is used, literature review was primarily conducted and current studies are determined with main sources that includes information on the subject. The datas obtained from this sources with document examination technique were analyzed descriptively. An attempt was made to draw new and original conclusions on the subject and also to reveal historical information.

Keywords: Umayyads, Walid ibn Abd al-Malik, construction activities, mosque, pavilion.

GİRİŞ

Velid b. Abdülmelik (86-96/705-715), Emevî halifeleri içerisinde mümtaz bir konuma sahip olmuştur. O, oldukça başarılı bir iktidar dönemi geçirmiştir. Velid'in başarılarının arka planında babası Abdülmelik b. Mervân'ın (65-86/685-705) büyük rolü bulunmaktadır. Abdülmelik, yirmi yıla yakın süren halifelik sürecinde ülke içerisindeki kargaşayı bitirdiği gibi Kuzey Afrika, Mâverâünnehir ve Anadolu bölgelerinde duraklayan fetih hareketinin önünü açmıştır. İdarî alanlarda gerçekleştirdiği devrim niteliğindeki değişikliklerle devlet yönetimini istikrara kavuşturmuştur (Kazancı, t.y.; Erkoçoğlu, 2011). Özellikle yazışmalar, paralar ve divanlar konusunda yaptığı devrimle devleti sağlam ve güvenli bir seviyeye ulaştırmıştır (Cehşiyârî, 1980, s. 34-46; Belâzürî, 1988, s. 191-192, 237-238, 448-451). Bu sayede Velid b. Abdülmelik büyük oranda iç huzuru temin edilmiş, sistemli bir devlet yapılanması, tecrübeli-kabiliyetli devlet adamları ve komutanlarla işe başlama imkânını elde etmiştir. İktidara gelir gelmez başlattığı fetih harekâtıyla kısa sürede devletin sınırlarını genişletmiş ve gelirlerini artırmıştır. Zenginleşen devlet hazinesi sayesinde seleflerine göre daha yoğun bir imar faaliyetine girişmiştir. O ve emrindeki bölge valileri on yıl içerisinde birçok yerde yollar, su kuyuları açmışlar, dinî-sosyal hayata dair çokkültürlü yeni yapılar inşa etmişler, mevcut yapılardan yıpranmış olan bazılarını onarmışlar ve ülke sınırları içerisinde çok sayıda bölgenin mimarî açısından ihya edilmesini sağlamışlardır (Taberî, 1967, C. 6, s. 437-438; Durant, 1974, s. 20; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 6, s. 283-285; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 9, 13-15; Nüveyrî, 2002, C. 21, s. 315-316; Robinson, 2005, s. 204; Bostanzâde Yahya Efendi, 2016, s. 94). Çokkültürlü yeni mimarî yapıların vücuda gelmesinde izleri hâlâ devam eden Cahiliye kültürünün etkisi olmuştur. Bununla birlikte farklı kültürlerin Emevî Devleti hâkimiyetine girmesi de mimariye tesir etmiştir. Böylelikle mimarî alanında yeni bir "İslam Sanatı" ortaya çıkmaya başlamıştır (Beksaç, 1995, C. 11, s. 105-107; Yılmaz, 2002, s. 101).

Bu çalışmada, Velid b. Abdülmelik döneminde yoğun bir şekilde gerçekleşen imar faaliyetleri incelenmiş, onun döneminde ortaya çıkmaya başlayan yeni tarz İslam mimarisini etkileyen unsurların belirlenmesi amaçlanmıştır. Konuyla ilgili sadece Ongunyurt'un (2022) "Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği ve şahsiyeti" isimli doktora tezinde "Velîd b. Abdülmelik döneminde imar faaliyetleri ve sosyo-kültürel gelişmeler" başlığı altında verilen bilgilerle, İslamoğlu'nun (1999) "Velid b. Abdülmelik ve Dönemi" başlıklı yüksek lisans tezi ve Çelik'in (2017) "Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları" başlıklı araştırma makalesi içerisinde verilen bazı kesit bilgilerden başka bir çalışmanın bulunmaması müstakil olarak konunun ele alınmasının önemini artırmıştır. Bu nedenle Velid döneminde ülkenin bayındır hale getirilmesi esnasında gerçekleştirilen imar faaliyetleri, inşa edilen yeni mimarî eserler, önceki medeniyetlerin bakiyeleri üzerindeki tasarruflar ve tarihi süreç bu çalışmada müstakil ve özgün olarak ele alınmıştır. Nitel araştırma esaslarına uygun olarak yürütülen çalışmaya literatür taramasıyla başlanmıştır. Veriler, doküman inceleme tekniğiyle temel kaynaklar ve konu hakkında bilgi veren çağdaş araştırmalardan elde edilmiştir. Bulgular; mimarî, sanat ve estetik başta olmak üzere siyasî, iktisadî ve içtimâî açıdan betimleme yöntemiyle analiz edilmiştir. Tarihsel bilgileri ortaya koymanın yanı sıra konuyla ilgili yeni ve özgün çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır.

Camiler ve Mescitler

Velid b. Abdülmelik döneminde yapılmış ve en göze çarpan mimarî eser kuşkusuz Şam'daki Emeviyye Camii'dir. Birçok kaynakta "dünyada eşi benzeri görülmemiş", "İslâm dinî mimarisinin bugüne kadar ayakta kalabilen ilk muhteşem örneği" (Yâzîcî, 1995, C. 11, s. 108) olarak bahsedilen bu caminin yapıldığı yerde Hristiyanlarla ortaklaşa kullanılan St. John Katedrali (Vaftizci Yahya Kilisesi) bulunmaktaydı (Theophanes, 1982, s. 73; İbn Kesîr, 1986, C. 7, s. 21, C. 9, s. 70, 150, 154; Flood, 2001; s. 4-6). Ortaklaşa kullanımı doğuran koşullar, Şam'ın fethi sırasında şehrin doğu kısmının Halid b. Velid tarafından kılıç zoruyla, batı kısmının ise Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından sulh ile alınmasından kaynaklanmaktaydı (Ebü'l-Fidâ, t.y., C. 1, s. 199; İbn Tağrîberdî, 1963, C. 1, s. 213; İbnü'l-Verdî, 1996, C.

1, s. 170; Ya'kûbî, 2001, s. 163;). İlk zamanlarda kilisenin durumu hakkında tartışmalar baş göstermişti. Alınan kararlar kilisenin yarısı mescide çevrilmiş ve ortaklaşa bir kullanım ortaya çıkmıştı (İbn Kesîr, 1986, C. 7 s. 21, C. 9, s. 144; Öztürk, 2012, s. 168-175; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 134-135;). Müşterek kullanım sürecinde Hristiyanların yüksek sesle ibadet yapmaları ve çan çalmaları yasaklanmıştı (İbn Kesîr, 1986, C. 7, s. 21, C. 9, s. 70-71, 144-145). Bu durum Halife Velid dönemine kadar devam etmişti. Ondan önce Emevî halifelerinden Muâviye b. Ebî Süfyân ve Abdülmelik b. Mervân, ibadethanenin tamamını Müslümanlara tahsis etmek istemişler, bunun için Hristiyanlara yüksek miktarda ücret ödemeyi de vaat etmişler ancak olumlu bir sonuç alamamışlardı (Belâzürî, 1988, s. 127; İbn Asâkir, 1995, C. 2, s. 249-250).

Velid b. Abdülmelik dönemine gelindiğinde Müslümanların sayısal olarak çoğunluğa ulaşması, kendileri için ayrılan kısmın yetersiz hale gelmesi sonucunu doğurmuştu. Bu nedenle Halife, Hristiyanlara para ya da diğer bazı kiliseleri vererek burayı tamamen camiye çevirme teklifinde bulunmuştur (İbn Cübeyr, t.y., s. 212; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 146-146; Belâzürî, 1988, s. 128; Hasan, 1991, C. 2, s. 244; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 2, s. 465-466; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 135; Sallâbî, 2006, C. 2, s. 111). Bazı kaynaklar bu teklifin kabul edildiğini aktarsa da (İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 145, 161; İbn Asâkir, 1995, C. 2, s. 250; Hillenbrand, 2005, s. 27; Sallâbî, 2006, C. 2, s. 111) çoğunluk görüşüne göre onun bu teklifleri kabul görmemiş, o da Hristiyanların itirazlarına aldırış etmeden mabedin tamamını camiye çevirme kararı almıştır (İbn Cübeyr, t.y., s. 212; Brockelmann, 1964, s. 78; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 145; Abu'l-Farac, 1987, s. 191; Belâzürî, 1988 s. 128; Mes'ûdî, 1988, C. 3, s. 175; Hitti, 1989, C. 1, s. 413; Hasan, 1991, C. 2, s. 244; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 6, s. 268; İbn Hallikân, 1900-1994, C. 6, s. 97; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 2, s. 466; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 135). Hristiyanların engelleme girişimlerine, bu mabedi yıkan kimsenin iflah olmayacağına dair söylemlerine karşın yıkım işini bizzat kendisi tek bir getirerek başlatmıştır (İbn Cübeyr, t.y., s. 212; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 145-146; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 2, s. 466; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 135; Sallâbî, 2006, C. 2, s. 121). Böylece iktidarının daha ilk zamanlarında (86/705-706) kilisenin yıkımı ve cami inşaatına başlanması işi gerçekleşmiştir (Yetkin, 1965, s. 10; Halife b. Hayyât, 1977, s. 300-301; Kalkaşandî, 1987, C. 4, s. 99; Belâzürî, 1988, s. 127-128; Mes'ûdî, 1988, C. 3, s. 166; Hasan, 1991, C. 2, s. 245; İbn Kuteybe, 1992, s. 359, 565; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 2, s. 465; İbü'l-Verdî, 1996, C. 1, s. 170).

Halife Velid, Bizans İmparatoruna bir mektup göndererek caminin yapımı için usta, para ve çeşitli malzemeler istemiştir (Ebü'l-Fidâ, t.y., C. 1, s. 199; Belâzürî, 1996, C. 8, s. 71-72). Bu isteği yerine getirmezse savaşı, Kudüs ve Urfa'daki kiliseler başta olmak üzere Bizans yapılarının yıkılmasını göze alması gerektiğini bildirmiştir (İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 146; İbn Asâkir, 1995, C. 2, s. 258). İmparator, isteği yerine getirmiş, işçi ve ustalarla birlikte bir miktar para ve gerekli malzemeleri Halife'ye göndermiştir (Ebü'l-Fidâ, t.y., C. 1, s. 199; İbn Cübeyr, t.y., s. 211; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 146-147; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 13-14; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 135). Caminin yapımı Velid'in hilafetinin son bulunduğu 96/715 yılına kadar devam etmiştir (İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 159-161; Yâzîcî, 1995, C. 11, s. 108; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 2, s. 465; Nüveyrî, 2002, C. 21, s. 337; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 135; İbn Haldun, 2020, s. 733). Ancak bu on yıllık süreç cami inşaatının tamamen bitirilmesi için yetmemiş, Velid'den sonra hilafete geçen kardeşi Süleyman b. Abdülmelik inşaatı tamamlamıştır. Caminin yapımı esnasında 600 bin ila 11 milyon iki yüz bin dinar arası para harcandığı aktarılmaktadır (Diyarбекrî, t.y., C. 2, s. 311-312; Ebü'l-Fidâ, t.y., C. 1, s. 198-199; İbn Havkal, 1938, s. 175; Iş, 1985, s. 244; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 148-149; Kalkaşandî, 1987, C. 4, s. 99; Hitti, 1989, C. 1, s. 413; Makdisî, 1991, s. 158; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 2, s. 466; İbnü'l-Verdî, 1996, C. 1, s. 171; Zeydân, 2012, C. 2, s. 692). Henüz Velid döneminden itibaren bu caminin masrafları için çeşitli vakıflar tahsis edilmiştir. Bizanslı işçiler dışında Hint, Mağrib, Yunan ve İranlı işçiler de caminin yapımında çalışmışlardır (Diyarбекrî, t.y., C. 2, s. 311-312; Ebü'l-Fidâ, t.y., C. 1, s. 198-199; Iş, 1985, s. 244; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 146-148; Hitti, 1989, C. 1, s. 413; Makdisî, 1991, s. 158;

Özel, 1995, C. 11, s. 109; İbnü'l-Verdî, 1996, C. 1, s. 171; Flood, 2001, ss. 1-3; Hamza, 2008, s. 246; Can, 2019, s. 148; İstahrî, 2020, s. 67; Erkoçoğlu, 2021, C. 3, s. 500).

Görsel 1. Emeviyye Camii'nin Harim Kapısının Bulunduğu Cephe (Yâzîcî, 1995, C. 11, s. 108-109).

Görsel 2. Emeviyye Camii'nin Minaresi (Yâzîcî, 1995, C. 11, s. 108-109).

İslam sanatının oluşmaya başladığı bu dönemde Emeviyye Camii'ndeki sanat anlayışı yeni bir sentez içermektedir. Yapımında Rum ustalarının çalışması, bazı malzemelerin Mısır'dan getirilmesi ve bölgesel bazı unsurlar içermesiyle çeşitli kültürlerden etkilenerek şaşalı bir sanat anlayışı geliştiren "Emevî Sanatı" adeta bu camide vücut bulmuştur. Duvarlarının ve zeminin büyük çoğunluğu mermer, altın ve gümüşle kaplı olan bu camide bitkiler, ağaçlar ve şehir tasvirleri gibi altınla bezeli çeşitli motifler bulunmaktadır (İbn Havkal, 1938, s. 175; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 146-148; Kalkaşandî, 1987, C. 4, s. 99-100, C. 14, s. 413; Hitti, 1989, C. 1, s. 413-414; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 2, s. 466; Yâzîcî, 1995, C. 11, s. 109; Ya'kûbî, 2001, s. 164; İstahrî, 2020, s. 66-67). Hatta kuzey sütununda bulunan bir tekne ve üstündeki iki kişinin olduğu motifin cennetin bir tasviri şeklinde yorumlanabilecek kadar estetik anlayışa sahip olması Emevî-İslam sanatının gelişimini göstermektedir (Friedman, 2015, ss. 25-30). Avlulu cami tipinin ilk örneği olan Emeviyye Camii bundan sonraki süreçte doğudan batıya birçok İslam beldesinin cami

anlayışına etki etmiştir. Caminin müstemilatında umumi tuvaletin bulunması da ilk defa burada görülen örnek bir uygulama olmuştur. (Özel, 1995; C. 11, s. 109; Flood, 2001, s. 8).

Velid b. Abdülmelik döneminde Emeviyye Camii'nden başka Mekke, Medine, Kudüs, Yemen ve Mısır'da da yeni cami ve mescitlerin inşa edildiği, mevcut bazılarının ise onarıldığı görülmektedir. Halife, 88/706-707 yılında Medine Valisi Ömer b. Abdülaziz'e Mescid-i Nebevi'yi Hz. Peygamberin eşlerinin odalarının ve mescidin etrafındaki mülklerin de satın alınarak genişletilmesi emrini vermiştir (Diyarbakır, t.y., C. 2, s. 311; Semhûdî, t.y., C. 2, s. 105-106; Dîneverî, 1960, C. 1, s. 326; Taberî, 1967, C. 6, s. 435-436; Halife b. Hayyât, 1977, s. 300-301; Belâzürî, 1988, s. 17; İbnü'd-Devâdârî, 1994, C. 4, s. 260-261; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 6, s. 283; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 13-14; Nüveyrî, 2002, C. 21, s. 314-315). Bu işlem esnasında bazı kısımlarının yıkılıp bazı yerlerinin ise onararak mescidin 200x200 zira' (1 zirâ'/arşın, yaklaşık olarak 50 santimetredir) kadar genişletilmesini, tavanının da yüksek tutulmasını istemiştir (Semhûdî, t.y., C. 2, s. 101-102; Taberî, 1967, C. 6, s. 435; Mes'ûdî, 1988, C. 3, s. 166; Belâzürî, 1996, C. 8, s. 71-72; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 14; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 177-178).

Ömer b. Abdülaziz, vali olduğu andan itibaren işlerini kendileriyle istişare ettiği on fıkıhçıdan bu konuyu değerlendirmelerini istemiştir. Fıkıhçılar, Halife'nin kararlarına olumlu cevap vermemişler, Ömer b. Abdülaziz de durumu Halife'ye bildirmiş fakat nihayetinde Velid'in emri uygulamıştır (Semhûdî, t.y., C. 2, s. 105-106; Ebü'l-Fidâ, t.y., C. 1, s. 198; Dîneverî, 1960, C. 1, s. 326; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 6, s. 284-285). Mescidin genişletilmesi ve Hz. Peygamber'in eşlerinin odalarının mescide dahil edilmesi işlemleri esnasında Saîd b. Müseyyeb ve Hubeyb b. Abdullah gibi bazı sahabîlerin itirazları olmuştur. Bu isimler, Hz. Âişe'nin odasında Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in kabirlerinin bulunduğu, kabirlerin mescide dahil edilmesi durumunda kötü bir geleneğin başlatılmış olacağını dile getirmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz, bu işlemin bir zaruret ve niyetlerinin de hâlis olduğunu ifade ederek onları ikna etmiştir (Semhûdî, t.y., C. 2, s. 106-107; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 74-75; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 13-14; Bozkurt-Küçükaşçı, 2004, C. 29, s. 282; Sallâbî, 2006, C. 2, s. 109-110; Can, 2008, s. 85).

Halife Velid, Mescid-i Nebevi'nin gerekli yerlerinin yıkılması ve onarılması için Bizans imparatorundan inşaat ustası göndermesini istemiştir (Semhûdî, t.y., C. 2, s. 111; Dîneverî, 1960, C. 1, s. 326; Taberî, 1967, C. 6, s. 436; Zebîdî, 1984, C. 4, s. 202-203; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 5, s. 87; Belâzürî, 1996, C. 8, s. 71-72; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 13-14; Nüveyrî, 2002, C. 21, s. 314-315; Can, 2008, s. 84). Bunun üzerine Bizans İmparator'u yüz işçi, yüz bin miskal (1 miskal, yaklaşık olarak 4,25 gramdır) altın, kırk deve yükü kadar mozaik ve değerli taşlar göndermiştir. Mescidin eni-boyu 200x200 ya da 200x180 zirâ' kadar genişletilmiştir (Ebü'l-Fidâ, t.y., C. 1, s. 198; Semhûdî, t.y., C. 2, s. 101-102; İbn Tağrıberdî, 1963, C. 1, s. 215; Taberî, 1967, C. 6, s. 435; Mes'ûdî, 1988, C. 3, s. 166; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 5, s. 87; Belâzürî, 1996, C. 8, s. 71-72; İbnü'l-Verdî, 1996, C. 1, s. 170; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 14; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 178; Küçükaşçı, 2003, s. 225; Can, 2008, s. 84).

Genişletme çalışmalarına ilave olarak mescidin iç yapısı ve çevresinde de bazı değişiklikler yapılmıştır. Mescidin dört köşesine şerefesi olan birer adet minare (Semhûdî, t.y., C. 2, s. 109-110, 115; Hitti, 1989, C. 1, s. 402; Küçükaşçı, 2003, s. 225; Bozkurt-Küçükaşçı, 2004, C. 29, s. 286; Can-Gün, 2006, s. 85; İbn Battûta, 2007, C. 1, s. 177-178; Can, 2008, s. 92) ile doğu köşesine yakın bir yere kible yönünde taş malzemeden yarım daire planlı niş tarzı mihrap inşa edilmiştir (Zebîdî, 1984, C. 4, s. 203; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 5, s. 87; Diez, 1997, C. 8, s. 294-304; İbn Battûta, 2004, C. 1, s. 178; Bozkurt-Küçükaşçı, 2004, C. 29, s. 285; Can, 2008, s. 89-90; Yiğit, 2016, s. 269). Mihrap ile aynı hizada bulunan altı basamaklı minbere üç basamak daha ilave edilmiştir (Semhûdî, t.y., C. 2, s. 100; Aslanapa, 1969, C. 3, s. 25; Hitti, 1989, C. 1, s. 402-403; Hamîdullah, 1992, s. 74-75; Yâkût el-Hamevî, 1995, C. 5, s. 87; Can-Gün, 2006, s. 84; Can, 2008, s. 91). Duvarlarının bir kısmına kesme taşlar ilave edilmiş, yerden 23 ila 25 zira' kadar yükseltelen tavanı ağaçlar ve kurşun levhalarla kaplanmış, çatıyı tutan ahşap direkler beyaza boyanmış, bazı yerlerde ise mermer sütunlar kullanılmıştır (Can, 2008, s. 84). Kuzey ve güney taraflarında beş,

doğu tarafında üç, batı tarafında ise dört sıra olmak üzere mescidin etrafına revaklar inşa edilmiştir (Can, 2008, s. 84). Mescidin üstü açık kalan bahçe kısmına kum ve ince çakıl serilmiş ve orta bölgesine bir su kuyusu açılmıştır (Danişmend, 1977, s. 66-67; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 15; Bozkurt-Küçükaşçı, 2004, C. 29, s. 286; Can-Gün, 2006, s. 84). Duvarlarının bazı yerleri mermer, tavanının bir kısmı ise ahşapla kaplanarak süsleme işlemi yapılmıştır. Bu süsleme işlemi için ayrıca yaldızlı boya, duvar çizgisi şeklinde resimler ve mozaik parçaları yerleştirilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 33; Can, 2008, s. 85). Bazı rivayetlerde kible tarafındaki duvar ve tavan kısmına celî-kûfî hatla Şems ile Nâs ve ikisi arasındaki surelerin yazıldığı aktarılmaktadır (Bozkurt-Küçükaşçı, 2004, C. 29, s. 283; Can, 2008, s. 85). Genişletme çalışmaları 88-90/707-709 yılında tamamlanmıştır (Taberî, 1967, C. 6, s. 435-436; Halîfe b. Hayyât, 1977, s. 301; İbnü'd-Devâdârî, 1994, C. 4, s. 260-261; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 74-75; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 13-15; Nüveyrî, 2002, C. 21, s. 315; Erkoçoğlu vd., 2011, s. 223-224; Ya'qûbî, 2018, Vol. 1, s. 991; Can, 2019, s. 141).

Medine valisi Ömer b. Abdülaziz tarafından gerçekleştirilen faaliyetlerin malî denetim ve harcama ile teknik işlemleri Salih b. Keysan tarafından yürütülmüştür (Taberî, 1967, C. 6, s. 435; Belâzürî, 1988, s. 17; İbnü'd-Devâdârî, 1994, C. 4, s. 260-261; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 13). İşlemlerin tamamlanmasından sonra "Emevîlerin Mühendisi" olarak anılan Halife Velid, bizzat Medine'ye gelerek (91/709) değişimi yerinde tetkik etmiş ve yapılan işlemlerden memnun olmuştur (Semhûdî, t.y., C. 2, s. 113-114; Dîneverî, 1960, C. 1, s. s. 328; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 15, 33; Sallâbî, 2006, C. 2, s. 108-109).

Bu dönemde Mekke'de Kâbe'nin de içinde bulunduğu Mescid-i Harâm onarılmıştır (Zebîdî, 1984, C. 6, s. 49; Belâzürî, 1988, s. 56; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 18; Ezrakî, 2003, s. 307). Velid b. Abdülmelik, Mekke Valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye Mescid-i Harâm'ı onarması için 30-36 bin dinar göndermiştir. Halife Abdülmelik'in de kendi döneminde Mescid-i Harâm'ı onardığı ve tamiratlar yaptığı göz önüne alınırsa büyük ihtimal bu işlemler yeterli olmamış ve yeniden bir tamirat gerekmiştir. Zira Abdülmelik döneminde Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de kuşatılması hâdisesinde mancınıklarla atılan taşlar Mescid-i Harâm'a çok fazla zarar vermişti (Belâzürî, 1988, s. 55; Ezrakî, 2003, s. 305-306). Vali Halid b. Abdullah el-Kasrî tarafından gerçekleştirilen restorasyonda Mescid-i Harâm'ın mermer sütunlarının üstüne kemerler yapılmış, üzeri de tavanla örtülmüştür. Ayrıca Kâbe'nin oluğu ve mermer sütunlarının üstü altınla kaplanmış, kemerleri ise mozaikle süslenmiştir (Kalkaşendî, 1987, C. 14, s. 413; Belâzürî, 1988, s. 56; Eyice, 1997, C. 8, s. 24; Ezrakî, 2003, s. 307; Eker, 2010, s. 66; Erkoçoğlu vd., 2011, s. 219-221; Ya'qûbî, 2018, Vol. 1, s. 992; Can, 2019, s. 143). İbn Haldun, genişletme ve onarım işlemlerinin kendi vaktine kadar korunduğunu aktarmaktadır (2020, s. 642). Velid b. Abdülmelik, Mescid-i Harâm'a altından süsleme yaptıran, mermer ve taş sütunlar yerleştiren, revaklar yaptıran ve bu revakların üstünü tavanla kaplatıp tezyinat eklettiren ilk kimse olarak da kabul edilmektedir (Zebîdî, 1984, C. 6, s. 49; Ezrakî, 2003, s. 307-308, 598-599; Küçükaşçı, 2003, s. 77; Can, 2008, s. 49-50).

Velid b. Abdülmelik'in hac emirliği vazifesiyle geldiği Mekke'de şehir halkı ile yakından ilgilenmesi, bizzat Mescid-i Harâm'daki işlemleri yerinde görmesi ve denetlemesi dinî değerlere ve kutsal beldenin imar edilmesine verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Onun bu tavrı valileri üzerinde de etkili olmuştur. Nitekim Mekke Valisi Halid b. Abdullah, Mescid-i Harâm ve Kâbe'nin tadilatı-tezyinatının yanı sıra şehrin diğer ihtiyaçlarıyla da ilgilenmiştir. Örneğin Mekke halkı ve hacıların su ihtiyacını karşılamak üzere Sekabe dağında kazdırdığı bir kuyudan (ya da Hacun ve Tiva Tepelerindeki iki ayrı kuyudan) çıkarttığı suyu kurşun borularla şehre ulaştırmış ve taştan yapılmış bir havuzda biriktirmiştir. Burada toplanan suyu hem şehir halkının hem de hacıların hizmetine sunmuştur (Taberî, 1967, C. 6, s. 440; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 18; Özaydın, 1997, C. 15, s. 281-282; Nüveyrî, 2002, C. 21, s. 314-316). Ayrıca Safa ile Merve tepeleri arasını kandillerle aydınlatmış, Kâbe'nin etrafına saf düzeni için belirli çizgiler çekerek ibadetler esnasında karmaşa ve izdihamı ortadan kaldırmaya yönelik tedbirler almıştır (Özaydın, 1997, C. 15, s. 281).

Abdullah b. Abdülmelik, Mısır valisiyken 89/707-708 yılında Velid'in emriyle sıcak zamanlarda ibadette zorluk çekilmesi dolayısıyla Amr Camii'nin basık tavanını yükseltmiştir. Abdullah'ın azledilmesinden sonra Mısır'a vali olarak görevlendirilen Kurre b. Şerik, Halife Velid'in emriyle 92/710 yılında Amr Camii'ni yıktırması ve yeniden inşasını 92/711 yılında tamamlamıştır (İbn Tağrıberdî, 1963, C. 1, s. 69, 217; Ritter, 2016, s. 77). Cami yeniden yapılırken sütunlarının başları altınla bezenmiş ve zemini mermerle kaplanmıştır (İbn Tağrıberdî, 1963, C. 1, s. 70-71; Özkuyumcu, 2002, C. 26, s. 446; Erkoçoğlu, 2009, s. 209).

Kudüs'teki Mescid-i Aksa'nın bazı kaynaklarda Abdülmelik b. Mervan tarafından yeniden yaptırıldığı söylene de (Diyarbekrî, t.y., C. 2, s. 312; İbn Tağrıberdî, 1963, C. 1, s. 188; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 165; Aycan-Sarıçam, 1993, s. 146) Kurre b. Şerik'in Mısır valiliği sırasındaki faaliyetlerinden bahseden bazı kayıtlarda Mescidin yeniden yapımının Velid b. Abdülmelik ya da II. Velid zamanında olduğu da rivayet edilmektedir (Ebu'l-Fidâ, t.y., C. 1, s. 38-39; Çam, 1994, s. 182; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 27-28, 57, 70; Bozkurt, 2004, C. 29, s. 270; Arslantaş, 2005, s. 74). Emevîler döneminde Kudüs ve Mescid-i Aksa'daki imar faaliyetlerine Abdülmelik zamanında başladığı ve Velid devrinde tamamlandığı bilgisi de aktarılmaktadır (Ongunyurt, 2022, s. 196). Ayrıca kaynaklar Halife Velid'in, Hz. Peygamberin miraca çıkarken bastığı kayalık olarak düşünülen yerin yanına bir kubbe inşa ettirdiğini de söylemektedir (İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 165; Kalkaşendî, 1987, C. 4, s. 105; Mazak, 1989, s. 92-94; Bozkurt, 2004, C. 29, s. 270). Yemen'de ise Velid döneminde San'a valisi Eyyüb b. Yahya es-Sekafi tarafından San'a Ulu Camii onarılmış ve büyük oranda genişletilmiştir. Diğer Emevî sanat eserlerinde olduğu gibi bu cami de çeşitli mozaiklerle bezenmiştir (Erkoçoğlu vd., 2011, s. 233).

Muhammed b. Kasım'ın Sind bölgesinde bulunan Deybül'ü fethettiğinde burada yaptırdığı cami (İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 18-19), Kuteybe b. Müslim'in Semerkand'ı fethettikten sonra bölgede yaptırdığı cami (İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 85; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 48), Remle şehrini kuran Süleyman b. Abdülmelik'in şehre yaptırdığı cami (Belâzürî, 1988, s. 145), Aynu'l-Câr şehrini kuran Abbas b. Velid'in şehre yaptırdığı cami (Erkoçoğlu vd., 2011, s. 212) de bu dönemde yaptırılan diğer camiler arasında sayılabilir.

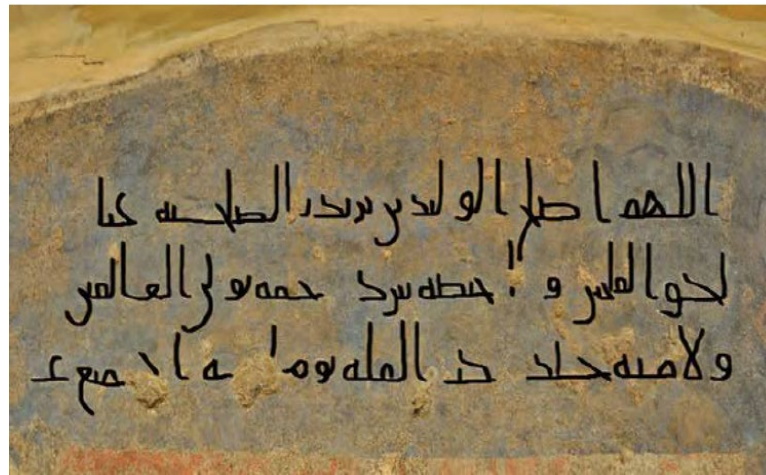
Halife Velid, 91/710 yılında hac emirliği yapmıştır. Bu sırada Mekke ve Medine'de yapılan tüm bu faaliyetleri yerinde görmek istemiştir. Bu esnada bir ihtiyar Velid'e "Bizler cami üslubunda inşaat yaptık, sizler kilise üslubunda yapıyorsunuz" diyerek Velid'e tepki göstermiştir (Eyice, 1997, C. 8, s. 24). Bu husus halkın tamamının çokkültürlü yeni sanat anlayışını henüz tam olarak benimsemediğini ve kabullenmediğini göstermektedir.

Kasırlar

İmar faaliyetlerinin bir diğer kolunu ise kasırlar oluşturmaktadır. Emevîler döneminde yapılan kasırlardan en dikkat çekici ve bugüne kadar çok iyi bir şekilde korunmuş olanı Kusayru Amre Kasrı'dır. Bu isim kasra sonradan verilmiştir (Koyuncu, 1997, s. 125). Günümüzde Ürdün topraklarında bulunan Amman şehrinin 100 km doğusundaki Azrak vahasıdır. Bu yapı, 1898 yılında Alois tarafından keşfedilmiştir. Daha sonraki ziyaretinde kendisine eşlik eden ressam Mielich tarafından ise kasrın çeşitli yerleri ve özellikle günümüze kadar neredeyse silinmiş olan hamam kısmındaki motifleri resmedilmiştir (Beksaç, 2002, C. 26, s. 461; Fowden, 2004, ss. 1-25; Erkoçoğlu vd., 2011, s. 245; Grabar, 2017, s. 70). Kasrın yapımına Velid b. Abdülmelik tarafından başlandığı söylene de (Ülken, 1948, s. 75; Yetkin, 1965, s. 21; Herzfeld, 1978, C. 1, s. 418; Çam, 1994, s. 176-180; Koyuncu, 1997, s. 124; Beksaç, 2002, C. 26, s. 461; Fowden, 2004, ss. 144-146, 160-163; Can, 2019, s. 149) son zamanlarda yapılan çalışmalarda Kusayru Amre'de bulunan yazıtlar gün yüzüne çıkarılmış ve kasrın II. Velid zamanında tamamlandığı netlik kazanmıştır (Imbert, 2016, ss. 332-334; Meinecke, 2021, s. 110).

Görsel 3. Kusayru Amre'de Arkeolojik Kazılar Sonrasında Ortaya Çıkarılan Yazıt (Imbert, 2016, s. 334).

Görsel 4. Kusayru Amre'de Ortaya Çıkarılan Yazıtın Okunabilir Hali (Imbert, 2016, s. 332).

Bizans mimarî tarzı ve resim sanatından esinlenilerek inşa edildiği (Hitti, 1989, C. 1, s. 419; Koyuncu, 1997, s. 125; Hattstein-Delius, 2007, s. 85-86; Yiğit, 2016, s. 271) anlaşılan sarayın duvar kalınlıkları 80 ila 84 santimetre (Ülken, 1948, s. 75) olup binası iki bölümden (İbrahimgil, 2012, C. 2, s. 20) oluşmaktadır. Yaklaşık olarak 67 metrekare (Yetkin, 1984, 106; Can-Gün, 2006, s. 98) olan birinci bölümün üstü tonozlarla örtülü, altı pencere, kabul salonu ve üç odanın zeminleri mermer, güneyindeki odaları ise mozaik döşelidir (Brockelmann, 1964, s. 86; Turani, 2010, s. 259). Sarayın ikinci bölümünde üç odalı, zemini mermer, tavan ve duvarları renkli resimlerle bezeli (Aslanapa, 1969, C. 3, s. 28) hamam ve diğer müstemilat kısımları bulunmaktadır. Hamamın bazı kısımları yerden ısıtmalı olup (Ülken, 1948, s. 75; Yetkin, 1984, s. 106; Hillenbrand, 2005, s. 31) saray bahçesindeki kuyudan çıkartılan su, borularla çatıdan içeriye verilmiştir (Aslanapa, 1969, C. 3, s. 28). Bahçe sınırlarıyla birlikte sarayın 1250 metrekare olduğu tespit edilmiştir (Can-Gün, 2006, s. 98; Ongunyurt, 2022, s. 199-201). Ortaya çıkarılan resimler ve işlemlerde mûsikî âleti çalıp dans eden çıplak-yarı çıplak kadın resimleriyle, hamam ve av sahneleri, hurma ağaçları, hurma salkımları, çöl kuşları, yabani eşek, dağ keçisi, koşu yapan atlar ve benzeri figürler yer almıştır (Brockelmann, 1964, s. 87; Barthold, 1984, s. 134-135; Hitti, 1989, C. 1, s. 419; Hillenbrand, 2005, s. 31-32). Ayrıca politik mesaj veren resimler de vardır. Bunlar arasında mağlup edilen dört (Bizans İmparatoru, İran Kısra'sı Hüsrev, Habeşistan Necaş'isi Negüş, Got Kralı Rodrigo) ve hedefteki iki (Çin İmparatoru ile Doğu Türkistan Hakan'ı Kapağan Hân) hükümdarın resimleri bulunmaktadır (Brockelmann, 1964, s. 86; Barthold, 1984, s. 134-135; Çam, 1994,

s. 179; Graber, 2004, s. 58; Hattstein-Delius, 2007, s. 85). Zikredilen bu özellikleriyle İslam kültür ve medeniyetinde ilklerden olan bu sarayın -her ne kadar çeşitli açılardan başka kültür ve medeniyetlerin tesiriyle inşa edilmişse de- kendinden sonraki dönemlerde mimarî ve tezyinat sanatında yeni bir tarzın ortaya çıkmasına öncülük ettiği söylenebilir.

Görsel 5. Kusayru Amre'nin Dış Görünümü (© Alex Bezrukov'un seyahatlerini resmettiği <https://alextravel.world/> sitesinden izniyle alınmıştır).

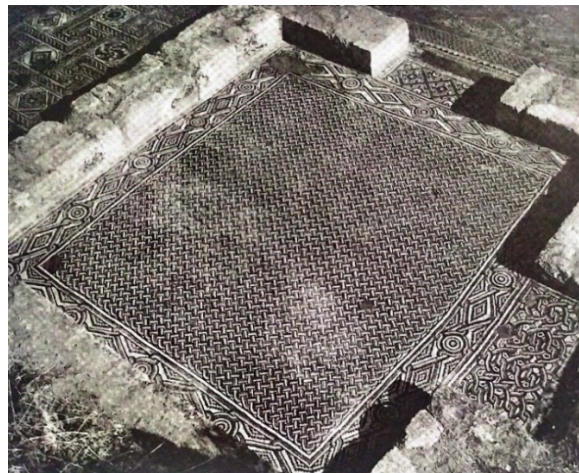

Görsel 6. Kusayru Amre'nin iç görünümü (© Alex Bezrukov).

Görsel 7. Kusayru Amre'nin Astroloji Çizimlerinin Bulunduğu Hamamın Tavan Kısmı (Ettinghausen, Grabar & Jenkins, 2001, s. 46).

Bu dönemde inşa edilen diğer bir kasır da Hırbetü'l-Minye veya Minya adını taşıyan yapıdır. Taberiyye gölünün kuzeyinde bulunan kasır, 1932-1939 yılları arasında yapılan arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılmıştır. Sarayın tam olarak bitirilmeden Emevî dönemi boyunca kullanıldığı anlaşılmakla beraber banisi ve yapılış yılı hakkında ihtilaflar bulunmaktadır (Ritter, 2016, s. 59). Daha sonra yapılan kazılarda ortaya çıkan bir kitabeyle sarayın banisinin Velid b. Abdülmelik olduğu görüşü benimsenmiştir. Bacharach, bu kasrın Halife Velid döneminde yapıldığını kabul etmekle beraber inşaatının Halife'nin oğlu ve bölge valisi olan Ömer b. Velid tarafından gerçekleştirildiğini aktarmıştır (1996, s. 35). Ritter ise eldeki veriler ışığında kasrın banisinin I. veya II. Velid olup olmadığı konusunda bir kesinlik olamayacağını söylemiştir (2016, ss. 72-74). Mimari yapısı daha çok Roma hudut kalelerine benzemekte ve çevresinde Roma-Bizans döneminde yapılan kalıntılara rastlanmaktadır (Kuhnen, 2016, ss. 52-55). Diğer Emevî yapılarının aksine daha sade bir mimariye sahiptir. Bununla birlikte merkezi salon ve yapının batı kısmının gösterişli biçimde bezeli olduğu görülmektedir. Zemini mermer ve mozaiklerle kaplıdır. Bu mozaikler geometrik şekillerde olup halıları andırmaktadır. Kasrın güneydoğu kısmı mescid olarak kullanılmıştır. Ayrıca Kusayru Amre'de olduğu gibi yapının hemen yanında bir de hamam kalıntısı bulunmuştur (Beksaç, 1998, C. 17, s. 327-328; Erkoçoğlu vd., 2011, 243; Grabar, 2017, s. 186).

Görsel 8. Hırbetü'l-Minye Kasrının Zeminindeki Mozaik Döşeme (Grabar, 2017, s. 342).

Kasırlardan diğer bir tanesi Kasru Burku'dur. Kasır, Ürdün'ün Ruvayşed bölgesinde bulunmaktadır (<https://archnet.org/sites/5560>, son erişim: 20.09.2022). Sarayın kalıntılarında anlaşıldığı kadarıyla düz duvarlarla çevrilmiş bir avlusu ve sıra odalardan oluşan bir yapısı vardır. Sarayın konumu ve tarımla olan alakası dolayısıyla bir av sarayı olduğu düşünülmektedir (Erkoçoğlu vd., 2011, s. 242-243). Kasru Burku'nun Velid'in halifeliği döneminde yapıldığı sanılmaktadır. Ancak Bacharach, buranın 81/701 yılında veya daha erken bir tarihte Velid halife olmadan önce veliahtlığı döneminde yapıldığını söylemektedir (1996, s. 32). Yapıda bulunan yazıt da bunu desteklemektedir (Ritter, 2016, s. 76).

Görsel 9. Kasru Burku'nun Günümüzdeki Kalıntıları (© Alex Bezrukov).

Görsel 10. Kasru Burku'nun Günümüzdeki Kalıntıları (© Alex Bezrukov).

Velid b. Abdülmelik tarafından inşa ettirilen kasırlardan bir tanesi de Kasru Seys'dir. Kasru Burku'nun kuzeybatısında bulunmaktadır. Günümüzde sadece kalıntlarına ulaşılmıştır. Kasrın yanında bir de hamam bulunmaktadır (Grabar, 2017, s. 186). Kalıntılarda birçok duvar yazısı görülmüş ve en erken tarih 93/712 olarak tespit edilmişse de Bacharach'a göre Kasru Burku' gibi Velid tarafından, hilafet döneminden hemen önce yaptırılmıştır (1996, s. 32). Onun döneminde inşa edilmiş diğer bir kasır da günümüzde Ürdün'ün Amman şehrinde bulunan ve 1901'de Alois Musoil tarafından keşfedilen Kasru'l-Harana'dır. 91/710 tarihinde Halife Velid tarafından yaptırılan ve iki katlı olan bu saray, yeterli

su imkanlarına sahip olmaması ve çölde bulunması nedeniyle bir süre sonra terk edilmiştir. Bu kasrın duvarlarına resmedilmiş çeşitli tasvirlerde ve mimarî yapısında Sâsânî ve Bizans tarzlarının etkisinin olduğu görülmektedir (Yetkin, 1965, s. 30; Erkoçoğlu vd., 2011, s. 245; Ettinghausen, Grabar & Jenkins, 2001, ss. 39-40).

Görsel 11. Kasru'l-Harana'nın Dış Görünümü (© Alex Bezrukov).

Görsel 12. Kasru'l-Harana'nın İç Görünümü (© Alex Bezrukov).

Görsel 13. Kasru Seys'in kalıntıları (© Stefan Heidemann, <https://syrian-heritage.org/remains-of-the-entrance-of-al-walid-palace-qasr-says-in-jabal-says/>. Erişim tarihi: 18.04.2023).

Kudüs'te yapılmış, ancak günümüze sadece kalıntıları kalan bir saray kompleksinin varlığı da tespit edilmiştir. Bu saray bloğu Velid b. Abdülmelik tarafından yaptırılmıştır. Harem-i Şerif'le bağlantılı bir yapı halinde olan bu yerde 1968-1970 arası kazılar yapılmıştır. Yedi farklı yapının bulunduğu bu kompleksin VIII. yüzyılın ortalarındaki depremde yıkılmış olabileceği düşünülmektedir (Erkoçoğlu vd., 2011, s. 244-245). Halife Velid'in kardeşi ve Filistin valisi olan Süleyman b. Abdülmelik tarafından kurulan Remle şehrinde valinin isteğiyle Daru's-Sabbâğın adlı bir saray yapılmıştır (Belâzürî, 1988, s. 145; Bacharach, 1996, s. 35). Aktarılanlardan başka Velid'in Şam'daki hilafet sarayı olan el-Hadrâ'da genişletme çalışması yaptırdığı (Tomar, 2010, C. 38, s. 311), Mesleme b. Abdülmelik'in de Harran'da bir saray inşa ettirdiği (Erkoçoğlu vd., 2011, s. 215) ifade edilmektedir.

Emevîler dönemi boyunca saray ve kasırların yapılış amaçları ve yerleri çok tartışılmıştır. Emevî halifelerinin özellikle çöl bölgelerine çok sayıda saray yapmalarının nedeni olarak Cahiliye dönemi Araplarında olduğu gibi çölde yaşama arzuları, burada kendilerini daha rahat hissetmeleri ve kalabalık şehirlerden uzak durma eğilimleri gösterilebilir. Arap edebiyatı da kentleri küçümseyen çölleri yücelten sözlerle doludur. Gerekçe gösterilen bir diğer husus ise kalabalık şehirlerdeki salgın hastalıklardır (Sivrioğlu, 2013, s. 191-192; Grabar, 2017, s. 175-176). Salgın hastalıklar sebebiyle sarayların daha çok ıssız çöl bölgelerine yapıldığı ifade edilebilir. Zira Velid b. Abdülmelik'e kadar geçen süreçteki Halifelerden I. Muaviye, II. Muaviye, Abdülmelik b. Mervan ve Velid sonrasında Süleyman b. Abdülmelik, II. Yezid, Hişam b. Abdülmelik ve III. Yezid'in hastalıklardan ölmesi (Akkuş, 2012, s. 223-225, 227-233, 236-239) bu iddiayı doğrulamaktadır. Sivrioğlu ise "Emevî Halifelerinin Hıristiyanlardan değil de tutucu Müslüman kesimlerin gözlerinden uzakta rahat bir yaşam sürmek için bu sarayları inşa ettirdiklerini düşünmek de bir alternatiftir" diyerek olaya farklı bir açıdan yaklaşmaktadır (2013, s. 193). Kusayru Amre'nin tutucu İslam taraftarlarının eğilimlerine ters düşecek bir sanat anlayışıyla bezeli olması bu iddiayı desteklemektedir. Bunlara ek olarak sunulabilecek başka bir sebep de Emevî hilafetine muhalif olan birçok grubun bulunması ve bunların Halifelerin hayatlarına kastedebilecek olmalarıdır. Canlarına kastedilmesi tehlikesi olduğundan çölde, daha rahat hareket edebilecekleri bir yerde bir kasra sahip olmaları kendilerini daha güvende hissetmelerini sağlamış olmalıdır. Emevîlerin kurucusu Muaviye'ye Hariciler tarafından suikast düzenlenmesi iyi bilinen bir olaydır. Ayrıca Muaviye'nin de Şam valiliği sırasında kendisine veya oğluna rakip olabilecek Abdurrahman b. Halid b. Velid'i doktoruna zehirleterek öldürmüştür (Fayda, 1988, C. 1, s. 163). Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in zehirlenmesi, II. Velid'in ise, III. Yezid'in isyanı sırasında öldürülmesi, yine son Emevî halifesi II. Mervan'ın Abbasî isyanı sonucu öldürülmüş (Akkuş, 2012, s. 237-238, 240-241) olması bu iddiayı desteklemektedir.

Şehirler

Velid b. Abdülmelik'in hilafeti boyunca tespit edildiği kadarıyla iki şehir kurulmuştur. Bunlar Remle ve Aynu'l-Câr (Medinetü'l-Ancere) şehirleridir. Bunlarla birlikte Haccâc b. Yusuf tarafından kurulan Vâsıt şehrinin de Velid dönemiyle ilişkisi bulunmaktadır. Zira bu şehrin kuruluş yılı hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Kaynaklarda Vâsıt'ın kuruluş tarihi 82/702 veya 83/703 yılları, bitiriliş tarihi ise 86/705 yılı olarak verilmektedir (İbn Tağrîberdî, 1963, C. 1, s. 198). Vâsıt şehrinin kuruluşu Velid döneminden hemen önce olsa bile inşaatların onun döneminde de devam edebileceği ihtimali bulunmaktadır.

Remle şehrinin kurucusu Halife Velid'in kardeşi ve Filistin bölgesinin valisi olan Süleyman b. Abdülmelik'tir. Remle, Kudüs'ün 39 km. doğusunda ve Şefelah ovasında bulunmaktadır. Bu yerin seçilmesinde bölgenin coğrafi şartlarının etken olduğu söylenebilir. Remle şehri, denizle dağ arasında, Filistin bölgesinin tam ortasındadır. Bu nedenle kurulduğu andan itibaren Filistin'in idarî merkezi olmuştur. Bölgenin kumluk olması bu adı almasına sebep olmuştur. Süleyman b. Abdülmelik, ilk önce oturacağı yer olan Daru's-Sabbâğın adlı sarayını yaptırmıştır. Daha sonra ise cami yapımına başlanmıştır. Caminin inşası ancak Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinde tamamlanmıştır. Ömer b. Abdülaziz, caminin inşaatının çok uzaması ve yüksek maliyete sebep olması sebebiyle Süleyman'ın planını biraz daha küçülterek inşaatı tamamlamıştır. Ayrıca şehre en yakın su kanalından su getirterek "Beradâ" isimli bir su kanalı açtırmıştır. Şehir kumluk bir alanda olmasına rağmen daha sonraki yüzyıllarda bölgeyi ziyaret edenler burada bol bol meyve yetiştirdiğinden bahsetmektedir. Süleyman kendi konağını yaptırdıktan sonra bölgeye insanların gelmesine izin vermiştir (Honigmann, 1964, C.9, s. 687-688; Belâzürî, 1988, s. 145; Bacharach, 1996, s. 35; Ya'kûbî, 2001, s. 166-167; Sakkar, 2007, C. 34, s. 560; Erkoçoğlu vd., 2011, s. 213-214; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 207). İstahrî ve İbn Havkal, Beradâ isimli bir nehir kolundan bahsetmekle birlikte bu nehrin Dimaşk'ta olduğunu ve üstünde bir köprüünün bulunduğunu söylemektedirler (İbn Havkal, 1938, s. 174; İstahrî, 2020, s. 65).

Bu dönemde kurulan bir diğer şehir günümüzde Lübnan'ın Beka'a Vadisi'nde bulunan Aynu'l-Câr veya Medinetü'l-Ancere olarak adlandırılan şehirdir. Abbas b. Velid tarafından kurulan şehrin kuruluş ve inşaatlarının başlangıç tarihi olarak 96/715 yılı verilmiştir (Erkoçoğlu vd., 2011, s. 212). Ancak Theophanes, Abbas b. Velid'in 91/710 yılında Bizans'a karşı sefer yaptığını ve daha sonra ise Heliopolis/Baalbek yakınlarında Garis (Ancere) şehrini kurmaya başladığını söylemiştir (1982, s. 74). Şehir, Roma şehircilik planı üzerine ve kesme taşlar kullanılarak inşa edilmiştir. Şehirde bir saray, yanında ise cami ve hamam bulunmaktadır. Ayrıca şehrin tam ortasında bir Tetrapylon inşa edilmiştir (Bacharach, 1996, ss. 34-35; Erkoçoğlu vd., 2011, s. 212).

Görsel 14. Medinetü'l-Ancere şehrinin ortasına bulunan Tetrapylon (© Veronique Dauge, Wikimedia Commons, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anjar-109892.jpg> Erişim tarihi: 24.04.2023).

Kaynaklarda Vâsıt şehrinin inşasına Haccâc b. Yusuf tarafından 82/702 veya 83/703 yılında başlandığı ve bitişinin 86/705 yılında olduğu belirtilmektedir (Streck, 1986, C. 13, s. 222; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 118; Belâzürî, 1988, s. 284; Söylemez, 2012, C. 42, s. 542). Irak'ın güneyindeki bataklıklar bölgesinde, Kûfe ve Basra'nın tam ortasında kurulmuştur. Şehrin kuruluş amacı Haccâc b. Yusuf'un Kûfe'ye getirdiği Suriyeli askerlerle Kûfeliler arasında sorunların baş göstermesidir. Bataklıkları kurutarak bölgeyi ihya eden Haccâc, Şam'daki hilafet sarayını örnek alarak 400x400 zirâ' büyüklüğündeki sarayını ve buranın hemen yanına 200x200 zirâ' büyüklüğündeki camiye inşa ettirmiştir. Pazar ise şehrin merkezinden ziyade doğu bölgesinde kurulmuş ve her meslek erbabına ayrı ayrı yerler tahsis edilmiştir. Vâsıt şehrinin kurulduğu bölgenin ticaret yollarının geçiş güzergahında olması şehrin önemini daha da artırmıştır. Haccâc burada Dîmas adıyla zikredilen bir hapisane de inşa ettirmiştir (Bahşel, 1967, s. 84). Şehrin imarı için çok büyük meblağlarda para harcanmıştır. Şehir, Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar Irak bölgesinin idarî merkezi olarak kullanılmıştır (Streck, 1986, C. 13, s. 221-222; Erkoçoğlu vd., 2011, s. 209-211; Söylemez, 2012, C. 42, s. 541-542; Yılmaz, 2015, s. 3-29).

Bir şehrin kurulması olarak ele alınamayacak olsa da Mesleme b. Abdülmelik, Derbend'i ilk fethettiğinde yıktığı surlarını bu bölgeyi yeniden ele geçirdiğinde yaptırmıştır. Ayrıca bölgedeki ambar, depo, sarnıç vb. yapıları inşa ettirmiş ve şehrin hasarlı kısımlarını tamir ettirmiştir (Belâzürî, 1988, s. 205).

Hastaneler

Emevîler devrinde tıp ilminin gelişme gösterdiği ve Muaviye döneminde Şam'da el-Bimaristânü's-Sagîr adında bir hastane yapıldığı söylenmektedir (Öztürk, 2013, s. 178; Songur-Saygın, 2014, s. 200). Velid dönemi de tıp ilmi için atılım ve gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. Zira İslam dünyasında modern anlamda tam teşekküllü ilk hastanenin 88/706-707 yılında Velid'in emriyle yapıldığı ifade edilmektedir (Diyarбекrî, t.y., C. 2, s. 311; Kalkaşendî, 1987, C. 1, s. 491; Erkoçoğlu vd., 2011, s. 264; Zeydan, 2012, C. 2, s. 151; Çelik, 2017, s. 361; Çapan, 2019, s. 1207-1210; Gökçe, 2019, s. 41). İlk hastane olup olmaması konusunda ihtilaflar (Öztürk, 2007, s. 98-99) bulunsa da bazı kaynaklardaki bilgiler ve farklı araştırmacıların kanaatleri, bu hastanenin öncüllerine göre daha donanımlı olduğunu göstermektedir (Taberî, 1967, C. 6, s. 437; Kalkaşandî, 1987, C. 1, s. 491; Hitti, 1989, C. 1, s. 349; Hasan, 1991, C. 2, s. 229; Kettânî, 1991, C. 2, s. 210-211; Terzioğlu, 1992, C. 6, s. 163; Yiğit, 1995, C. 11, s. 100; Kazıcı, 1996, s. 214, 242-243; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 15-16; Sallâbî, 2006, C. 2, s. 112-

113; Altınay, 2006, s. 566; Yeniçeri, 2013, s. 753, 756). Etrafta hastalara iyi geleceği düşünülen güzel kokulu bitkiler ve yaprakların bulunduğu bu hastanede, yaz ve kış mevsimlerine göre havayı dengeleyen günümüz iklimasına benzer bir yapılaşmanın olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca bünyesinde eczacılık ve tıp eğitimleri veren uygulamalı bir okulun olduğu da söylenmektedir (Çelik, 2017, s. 361; Çapan, 2019, s. 1210). Bu hastaneye hekimler atanmış ve maaş bağlanmıştır. Hastaların masrafları devlet tarafından karşılanmış, körler ve felçliler için maaş verilmiş ve yanlarına hizmetçi veya rehber verilmiştir (Taberî, 1967, C. 6, s. 437; Hitti, 1989, C. 1, s. 349; Hasan, 1991, C. 2, s. 229; Kettânî, 1991, C. 2, s. 210-211; Terzioğlu, 1992, C. 6, s. 163; Yiğit, 1995, C. 11, s. 100; Kazıcı, 1996, s. 214, 242-243; İbnü'l- Esîr, 1997, C. 4, s. 70-71; Altınay, 2006, s. 566; Yeniçeri, 2013, s. 753, 756; Çelik, 2017, s. 362; Ya'qûbî, 2018, Vol. 1, s. 1001). Bu hastane sabit bir yapıda olup Şam'da devletin başkentinde herkesin faydalanabileceği bir sağlık tesisi olması bakımından önemlidir.

Velid döneminde cüzzamlılar ve fiziksel rahatsızlıkları bulunanlar için de bir hastane kurulmuştur. Cüzzamlıların burada kalmaları zorunlu olmuş, halk arasında dolaşmaları yasaklanmıştır. Böylece hastalığın halk arasında yayılması önlenmeye çalışılmıştır. Cüzzamlıların bakımı ve onların ihtiyaçlarının görülmesi bakımından burası bir "Cüzzam Hastanesi" hüviyetini almıştır. Bakımları ücretsiz karşılanmış, tedavileri takip edilmiş ve hepsinin bakımı için doktorlar atanmış ve gerekli kişiler görevlendirilmiştir (Hitti, 1989, C. 1, s. 349; Çapan, 2019, s. 1210; Gökçe, 2019, s. 41). Çelik (2017, s. 362), Şam'da kurulan büyük hastane hakkında detay verirken bu hastanenin cüzzamlılar için kurulduğunu söylemektedir. Ancak cüzzamın bulaşıcı bir hastalık olduğu ve hepsine kişisel bakımlarını giderecek kişilerin verilmesi göz önüne alınırsa cüzzamlıların toplandığı ve bakımının yapıldığı yer ile Velid'in Şam'da yaptırmış olduğu büyük hastanenin farklı iki yer olduğunu düşündürmektedir. Konuyla ilgili son bir bilgi olarak Irak Valisi Haccâc b. Yusuf'un doktoru Teyazuk'un bu dönemde bir tıp okulu açtığı (Aycan, 2000, s. 220) ifade edilebilir.

Diğer İmar ve İskân Faaliyetleri

Bütün bunlara ek olarak birkaç imar faaliyetinden daha bahsetmek gerekmektedir. İbn Eş'as isyanından sonra Sevad bölgesinde bazı kanallar zarar görmüş ve bazı bölgeler bataklık haline gelmiştir (Demirci, 2007, s. 74-75). Haccâc b. Yusuf, Halife Velid'e bu bölgelerin ihya edilmesi gerektiğini bildiren bir yazı göndermiş ve bölgenin tamirâtı için üç milyon dirhem gerekli olduğunu bildirmiştir. Halife Velid bu miktarı yüksek bulmuştur. Mesleme b. Abdülmelik, bu miktarı karşılayabileceğini ancak bölgenin kendisine iktâ olarak verilmesi talep etmiştir. Velid, bu teklifi kabul etmiş ve bölgeyi Mesleme'ye iktâ olarak vermiştir. Mesleme, burada iki su kanalı kazdırıp bölgeye çiftçiler getirmiş ve burayı işler hale sokmuştur (Belâzürî, 1988, s. 288).

Mekke Valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî, Sakâbe dağından (ya da Hacun ve Tıva tepelerinden) çıkan suyu Mekke'ye ulaştırarak bir çeşme (veya su kuyusu) ve zemzem kuyusunun üstüne bir kubbe yaptırmıştır. Halid, zemzem kuyusuyla kendi açtığı su kuyusunu karşılaştırmış ve Emevî halifesi Velid'i peygamberlerle kıyaslayacak kadar ileri gitmiştir. Vali tarafından zemzem kuyusunun böyle yerilmesi birçok kişi tarafından hoş karşılanmamış ve bu durum daha sonra aleyhinde kullanılmıştır (Taberî, 1967, C. 6, s. 440; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 76; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 18; Nüveyrî, 2002, C. 21, s. 316; Gumbeyaz, 2006, s. 243; Hodgson, 2017, C. 1, 285).

88/706-707 yılında halife Velid, Ömer b. Abdülaziz'e Medine'deki yolların ve tepelerin düzeltilip güzelleştirilmesini, su kuyuları açılmasını ve Medine'de sürekli akacak bir su şebekesi yapılmasını emretmiştir. Ömer b. Abdülaziz bu emre uyarak halife Velid'in isteklerini yerine getirmiştir (Taberî, 1967, C. 6, s. 437; İbn Kesîr, 1986, C. 9, s. 74-75; İbnü'l-Esîr, 1997, C. 4, s. 15; Nüveyrî, 2002, C. 21, s. 315). Yine bu dönemde Haccâc b. Yusuf, Kuteybe'nin kardeşi Beşşâr b. Müslim'e Basra bölgesinde yedi yüz cerîb (1 cerîb=1366 m²dir, Fayda, 1993, C. 7, s. 402) büyüklüğünde bir bölgeyi iktâ olarak vermiştir.

Beşşâr buraya daha sonra kendi adıyla anılacak olan su kanalını yaptırmıştır (Belâzürî, 1988, s. 351; Demirci, 2007, s. 75).

Mısır Valisi Kurre b. Şerîk, Birketülhabeş denilen bölgedeki verimsiz bir bölgeyi tarıma elverişli kılarak bölgede şeker kamışı ekimi yaptırılmasına olanak sağlamıştır (Özkuyumcu, 2002, C. 26, s. 446). Yine bu dönemde Velid tarafından Fustat'ta çeşitli binaların inşa ettirildiği görülmektedir (Hamza, 2008, s. 246).

Belâzürî, Halife Velid'in Sülûkiyye topraklarını, her cerîb topraktan bir dinar ve iki müd (1 müd=2 rıtl'a denk gelmekte olup bu da yaklaşık 765 gr. ağırlığına tekabül etmektedir, Ömer b. Abdülaziz veya Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde 1530 gr'a karşılık gelecek şekilde de kullanımı olmuştur, Kallek, 2020, C. 31, s. 456) vergi karşılığında Antakya'daki askerlere iktâ olarak verdiğini, bu askerlerin de burada çeşitli imar faaliyetlerinde bulduklarını ve Halife'nin burada Sülûkiyye Kalesi'ni yaptırdığını aktarmıştır (Belâzürî, 1988, s. 149). İbn Cübeyr'de geçen bir anekdot da önemlidir. O, Ravda Adası'nda bir mescidin mevcut olduğunu ve bu mescidin yanında Nil Nehri'nin suyunun yükseklik seviyesini gösteren sekiz köşeli, beyaz bir mermerden yapılmış yirmi iki zirâ' uzunluğunda bir ölçü aletinin bulunduğunu söylemektedir. Bu ölçü aletinin Halife Velid döneminde Mısır'da harac toplama görevinde bulunan Üsâme b. Zeyd et-Tanûhî tarafından yapıldığını aktarmaktadır (t.y., s. 25-26, 204-205). Yine Velid döneminde detayları tam olarak bilinmeyen Şam, Kudüs ve Haleb gibi şehirlerde yeni köylerin, camilerin, binaların vb. Yapıların inşa edildiği rivayet edilmiştir (Erkoçoğlu vd., 2011, s. 241; Gökçe, 2019, s. 43-45).

SONUÇ

Halife Velid b. Abdülmelik döneminde yoğun bir inşa faaliyetine girişildiği görülmektedir. Bunun temel sebebi kuşkusuz devlet gelirlerinin artmasıyla açıklanabilir. Emevî Devleti'nin sınırlarının Çin'den İspanya'ya kadar uzandığı göz önünde alındığında kaynaklarda ve arkeolojik buluntularda belirli bölgeler dışında bu yoğun inşa faaliyetine dair malumat oldukça sınırlıdır. Özellikle Suriye, Ürdün ve Filistin bölgeleri dışında inşa edilen yapılar için bilgiler kısıtlıdır. Ancak temel İslam Tarihi kaynaklarında Velid'in hilafet süresince gerçekleştirilen imâr ve iskân faaliyetlerine dair bazı bilgiler bulunmaktadır.

Velid b. Abdülmelik döneminde imar faaliyetleri yalnızca onun tarafından değil, bölge vali ve emirleri tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bunların örnekleri Kuteybe b. Müslim ve Mesleme b. Abdülmelik'in fethettikleri topraklarda yaptıkları inşa faaliyetlerinde görülmektedir. Bunun gibi kaynaklarda zikredilmeyen birçok yerde yapılar yapıldığını söylemek de mümkün gözükmektedir.

Bu dönemde kurulan iki yeni şehrin kuruluş amaçlarının idarî ve askerî maksatlar içerdiği göze çarpmaktadır. Remle şehrinin kurulmasıyla bölgenin idarî merkezi buraya kaymıştır. Aynu'l-Câr ise bir sugür şehri olmuş ve bölgenin kontrol altında tutulması için kurulmuştur.

Şam'da yapılan Emeviyye Camii ve Remle'de inşa edilen cami kuşkusuz çok gösterişli dinî yapılarıdır. Özellikle Emeviyye Cami günümüzde dahi ihtişamını koruyan, Emevîler'in miras bıraktığı muhteşem bir yapıdır. Bu dönemde inşa edilen diğer camiler fethedilen bölgelerdeki halka İslam'ı benimsetmek ve bölgenin İslam toprağı olduğunu kanıtlamak için yapılmıştır. Daha önce yapılmış mescit ve camiler önceki hallerine göre daha ihtişamlı yapılar haline getirilmiş ve onarılmıştır.

Özellikle Ürdün coğrafyasında yapılan kasırların çokluğu dikkat çekmektedir. Bu kasırların inşa edilme amaçları hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında bu kasırların tek bir sebep dolayısıyla inşa edilmediği sonucuna varmak mümkündür. Kuşkusuz bu kasırların birden fazla görevi vardı. Yazlık saray görevi gördüğü gibi salgın hastalık riski ortaya çıktığı ya da güvenlik endişeleri arttığı zamanlarda sığınılan, av zamanı konaklanan veya şehirden uzaklaşıp dünyevî

hayatına önem veren veliahtların keyif sürdüğü yerler olarak da görülebilir. Bu kasırların daha sonraki süreçte adeta unutulmuş olmaları ve Abbasî devrinde neredeyse hiç kullanılmamaları, kendi zamanları haricinde önemi olmayan yapılar haline dönüştükleri fikrini vermektedir.

SUMMARY

Walid ibn Abd al-Malik, the sixth caliph of the Umayyad dynasty, ascended the throne after the death of his father, Abd al-Malik ibn Marwan. Abd al-Malik ibn Marwan left his son a state in which the unrest in the country came to an end and the internal politics improved due to the changes he made in the field of administration. With security in domestic politics, Walid ibn Abd al-Malik began his campaigns of conquest as soon as he came to power. In his time, as a result of conquest campaigns, the state borders extended to China in the east, Spain in the west, Central Anatolia and the Caucasus regions in the north. In this way, the country's revenues and treasury were enriched.

It is obvious that during the reign of Walid ibn Abd al-Malik there was an intense construction activity. The construction activity was undoubtedly carried out not only by the caliph, but also by the regional governors and amirs. Examples include the building activities of Qutayba ibn Muslim and Maslama ibn Abdulmalik in the territories they conquered. It is possible to say that buildings were erected in many places that are not mentioned in these sources.

During these ten years, the Ummayyads constructed new multicultural buildings for religious and social life in many places, repaired some of the existing worn-out buildings, and provided architectural revitalization for many regions within the borders of the country. This study discusses the development activities, the newly constructed architectural works, the savings in the remains of former civilizations, and the historical process. From the information obtained, it is clear that many immovable structures such as mosques, masjids, pavilions, cities and hospitals were built in many parts of the country during this period. In many places, water canals and wells were constructed, agricultural land was planted, barren and swampy land was restored, and roads were built. In cities such as Damascus, Jerusalem and Aleppo new villages, mosques, buildings, were built, the details of which are not fully known. The study, conducted according to the principles of qualitative research, began with a literature review. The data were obtained from contemporary researches that gave information about the main sources and the subject with the document analysis technique. Findings; It has been analyzed by the method of description in terms of political, economic and social aspects, especially in architecture, art and aesthetics. In addition to uncovering historical information, an attempt was made to draw new and original conclusions about the subject.

The mosques built in this period were aesthetically ostentatious and the Umayyad Mosque in the capital Damascus in particular was the subject of poetry. The mosques built in the border towns and conquered territories were intended to ensure the continuity of Islam and to invite the people of the region to Islam. Moreover, in addition to the newly constructed mosques, existing religious buildings were also repaired or expanded.

In addition to buildings constructed for religious purposes, another notable construction activity during this period was the construction of pavilions. The purpose of the pavilions, which were built mainly in the region that today includes Syria, Jordan and Palestine, varied. The purpose of the pavilions built by Caliph Walid or the princes is interpreted differently by researchers.

These can be listed as follows:

1) Their desire to live in the desert like the Arabs of the Jahiliyya period because they felt more comfortable here

- 2) Their inclination to stay away from crowded cities
- 3) Their desire to stay away from the diseases in crowded cities
- 4) Their desire to live a comfortable life away from the eyes of conservative Muslims
- 5) Their desire to live in remote places for fear of being killed
- 6) These pavilions serving as a hunting palace
- 7) Being a building where the princes who give importance to their worldly lives have fun

It gives the idea that these pavilions were almost forgotten in the later process and were almost never used in the Abbasid period, so they turned into structures that had no importance except for their own time.

In this 10-year period, it is determined that two cities were established outside the pavilions. The city of Ramla, founded by the Caliph's brother, Suleiman ibn Abd al-Malik, became the administrative center of the region of Palestine, and he allowed this city to flourish. Another city was founded by Abbas, the son of Walid, named Aynu'l-Câr in the Beka'a Valley in Lebanon and served as a border city. Even though the establishment of the city of Wasit was just before the time of Walid, information about the city was given because it is possible that the constructions could continue during his reign.

Makale Bilgileri		Article Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik kurul izni gerektiren bir çalışma değildir.	Ethics Committee Approval:	It is not a study that requires ethics committee approval.
Katılımcı Rızası:	Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır.	Informed Consent:	There are no participants in the study.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Farac, G. (1987). *Abu'l-Farac tarihi*. (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akkuş, M. (2012). Emevi halifelerinin ölüm sebepleri. *İSTEM*, 20, 219-243. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26547/279554>.
- Altınay, R. (2006). *Emevîlerde günlük yaşam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Arslantaş, N. (2005). *Emevîler döneminde Yahudiler*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Aslanapa, O. (1969). *Türk ve İslâm sanatı*. 3 Cilt. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Aycan, İ. (2000). Emeviler dönemi kültür hayatında bazı beşerî ilimlerin tarihsel gelişimi. *Dini Araştırmalar*, 2(6), 213-221. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4443/61226>.
- Aycan, İ-Sarıçam, İ. (1993). *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bacharach, J. L. (1996). Marwanid Umayyad building activities: speculations on patronage. *Muqarnas*, 13, 27-44. doi: 10.2307/1523250.
- Bahşel, Ebü'l-Hasen Eslem b. Sehl. (1967). *Târîhu Vâst*. (Kurkîs Avvâd, thk.). Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- Barthold, V.V. (1984). *İslâm medeniyeti tarihi*. (M. F. Köprülü, Çev.). 6. Baskı. Ankara: DİB Yayınları.
- Beksaç, E. (1995). Emeviler-sanat. *İslâm ansiklopedisi* (C. 11, s. 104-108). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beksaç, E. (1998). Hirbetü'l-Minye. *İslâm ansiklopedisi* (C. 17, s. 327-328). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beksaç, E. (2002). Kusayru Amre. *İslâm ansiklopedisi* (C. 26, s. 461-462). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ. (1988). *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru Mektebeti Hilal.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ. (1996). *Ensâbü'l-eşrâf C. I-XIII*. (S. Zekkâr-R. Zirikî, thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Bostanzâde Yahya Efendi. (2016). *Duru tarih*. (N. Sakaoğlu, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bozkurt, N. (2004). Mescid-i Aksâ. *İslâm ansiklopedisi* (C. 29, s. 268-271). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozkurt, N.-Küçükaşçı, M. S. (2004). Mescid-i Nebvî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 29, s. 281-290). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Brockelmann, C. (1964). *İslâm milletleri ve devletleri tarihi*. (N. Çağatay, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Can, Y. (2008). *İslâm'ın üç kutsal mabedi*. İstanbul: Ensar Neşriyatı.
- Can, Y. (2019). Erken dönem İslam sanatı. A. DüNDAR (Ed.), *Türk İslam sanatları tarihi el kitabı* içinde (s. 135-158). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Can, Y.-Gün, R. (2006). *Ana hatlarıyla Türk İslam sanatları ve estetiği*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Cehşiyârî, Ebu Abdullah b. Muhammed. (1980). *Kitabu'l-vüzerâ ve'l-küttâb*. (Mustafa es-Sekkâ vd., thk.). Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî.
- Çam, N. (1994). *İslâm'da sanat-resim ve mimari*. Ankara: Elektronik İletişim Ajansı.
- Çapan, F. (2019). İslam dünyası'nda bimaristanlar ve gelişme süreçleri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 1205-1219. doi: 10.21547/jss.492008.
- Çelik, Y. (2017). Velid b. Abdülmelik döneminde sosyal hizmet uygulamaları. *İSTEM*, 30, 355-369. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/33566/340967>.
- Danişmend, İ. H. (1977). *İslâm medeniyeti*. İstanbul: Yağmur Yayınları.

- Demirci, M. (2007). Emevîler döneminde aşağı Irak'ta (Sevâd) büyük çiftliklerin doğuşu ve gelişimi. *İSTEM*, 9, 61-82. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26536/279359>.
- Diez, E. (1997). Mihrab. *MEB İslâm ansiklopedisi* (C. 8, s. 294-301). Eskişehir: AÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. (1960). *Ahbârü't-tivâl*. (C. Şiyâl, thk.). Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî.
- Diyarbakrî, Hüseyin b. Muhammed. (t.y.). *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefis*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Durant, W. (1974). *İslâm medeniyeti*. (O. Bahaeddin, Çev.). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil. (2017). *Ebü'l-Fidâ coğrafyası*. (R. Şeşen, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil. (t.y.). *Muhtasar fi ahbari'l-beşer*. y.b.y.: Matbaatu Mısriyye.
- Eker, A. F. (2010). *İbn Rüsteh'in "A'lâki'n-Nefise adlı eseri* (Yayınlanmış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Erkoçoğlu, F. (2009). Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan, hayatı ve faaliyetleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 181-214. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4284/255136>.
- Erkoçoğlu, F. (2011). *Emevî Devleti'nin dönüm noktası ve Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erkoçoğlu, F. (2021). Emevîlerde imâr faaliyetleri. A. Demircan (Ed.), *İslâm tarihi ve medeniyeti* C. 3 içinde (s. 497-523). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Erkoçoğlu, F. vd. (2011). *Emeviler dönemi bilim, kültür ve sanat hayatı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ettinghausen, R., Grabar, O., Jenkins, M. (2001). *Islamic art and architecture 650-1250*. New Haven and Londra: Yale University Press.
- Eyice, S. (1997). Mescid. *MEB İslâm ansiklopedisi* (C. 8, s. 1-118). Eskişehir: AÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. (2003). *Ahbâru Mekke*. (Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Thk.) b.y.y.: Mektebetü'l-Esedî.
- Fayda, M. (1988). Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd. *İslâm ansiklopedisi* (C. 1, s. 162-163). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Flood, F. B. (2001). *The great Mosque of Damascus studies on the makings of an Umayyad visual culture*. Leiden: Brill.
- Fowden, G. (2004). *Art and the Umayyad elite in late antique Syria Qusayr 'Amra*. Los Angeles: University of California Press.
- Friedman, Z. (2015). The ship depicted on north colonnade of the Great Mosque at Damascus: a Nilotic theme or the representation of Paradise. *Journal of Mosaic Research*, 8, 17-31. doi: 10.26658/jmr.306313.
- Gökçe, M. N. (2019). *Fethinden Abbasilere kadar Dımaşk (636-750)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Grabar, O. (2017). *İslam sanatının oluşumu*. (N. Yavuz, Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Graber, O. (2004). *İslâm sanatının oluşumu*. (N. Yavuz Çev). 3. Baskı. İstanbul: Kanat Kitap Yayınları.
- Gümbeyaz, M. Y. (2006). Bir Emevî valisi: Hâlid b. Abdullah el-Kasrî. *İSTEM*, 8, 237-254. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26535/279345>.
- Halife b. Hayyât. (1977). *Târîh*. (E. Z. Ömerî, Thk.). Riyad: Dâru'l-Kalem.

- Hamîdullah, M. (1992). *İslâm müesseselerine giriş*. (İ. S. Sırma, Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hamza, M. (2008). *Hamdullah Müstevfi ve eseri "Nüzhet'ül-Kulûb* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Hasan İbrahim Hasan. (1991). *Siyasî-dini-kültürel-sosyal İslâm tarihi*. (İ. Yiğit vd., Çev.). 1-2 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hattstein, M.-Delius, P. (2007). *İslâm sanatı ve mimarisi*. (N. el-Hüseyni, Çev.). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Herzfeld, E. (1997). Amre. *MEB İslâm ansiklopedisi* (C. 1, s. 415-418). Eskişehir: AÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Hillenbrand, R. (2005). *İslâm sanatı ve mimarlığı*. (Ç. Kafescioğlu, Çev.). İstanbul: Homer Yayınları.
- Hitti, P. (1989). *Siyasi ve kültürel İslam tarihi*. (S. Tuğ, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hodgson, M. (2017). *İslam'ın serüveni İslam'ın klasik çağı*. (B. Ersöz, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Honigmann, E. (1997). Remle. *MEB İslâm ansiklopedisi* (C. 9, s. 687-689). Eskişehir: AÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- <https://archnet.org/sites/5560> son erişim: 20.09.2022.
- Imbert, F. (2016). Le prince al- Walîd et son bain: itinéraires épigraphiques à Quşayr' Amra", *Bulletin d'études orientales*. LXIV, 321-363. doi: 10.4000/beo.4723.
- Iş, Y. (1985). *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dımaşkî. (1995). *Târîhu medîneti Dımaşk*. (Amr b. Garâme el-Amrî, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Battûta. (2004). *İbn Battûta seyahatnamesi C. I-II*. (A. S. Aykut, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed (t.y.). *Rihletü İbn Cübeyr*. Beyrut: Dâru Mektebetü Hilal.
- İbn Haldun. (2020). *Mukaddime*. (S. Uludağ, Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddîn. (1900-1994). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. (İ. Abbas, Thk.). Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî. (1938). *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Dâru Sadır.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl. (1986). *el-Bidâye ve'n-nihâye C. I-XV*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. (1992). *el-Maârif*. (S. Ukkâşe, Thk.). Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn (1963). *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kûmî.
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfüddîn. (1994). *Künzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer*. (E. Glassen-G. Graf, Thk.). Beyrut: Müessesetü'l-Câmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. (1992). *el-Muntazam fi tarîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. (M. A. Ata-A. Ata, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. (1997). *el-Kâmil fi't-tarih*. 10 Cilt (Ö. A. Tedmürî, Thk.). Beyrut: Dâru Kitâbi'l-'Arabî.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn. (1996). *Târîhu İbni'l-Verdî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbrahimgil, M. Z. (2012). *Sanat tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Koza Yayın Dağıtım.
- İslamoğlu, N. (1999). *Emevi halifelerinden Velid b. Abdülmelik ve dönemi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.

- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm. (2020). *Ülkelerin yolları*. (M. Ağarı, Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. (1987). *Subhu'l-a'shâ fi sînâati'l-inşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Kazancı, A. L. (t.y.). *Abdülmelik b. Mervân üzerine bir araştırma*. Ankara: y.b.y.
- Kazıcı, Z. (1996). *İslâm medeniyeti ve müesseseleri tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kettânî, M. A. (1991). *H. Peygamberin yönetimi*. (A. Özel, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Koyuncu, M. (1997). *Emeviler döneminde saray hayatı*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Kuhnen, H. P. (2016). Dated evidence of landscape change around Khirbat al-Minya between the hellenistic and early islamic periods. Hans-Peter Kuhnen (Ed.), *Khirbat al-Minya: Umayyadenpalast am see genezareth (Orient-Archäologie 36)* içinde (ss. 23-58). Rahden: Verlag Marie Leidorf.
- Küçükaşçı, M. S. (2003). *Cahiliye'den Emeviler sonuna kadar Haremeyn*. İstanbul: İsar Vakfı Yayınları.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. (1991). *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Mazak, Ali. (1989). *Emevilerin sonuna kadar Kudüs ve Filistin*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Meinecke, K. (2021). Umayyad visual culture and its models. A. Marsham (Ed.), *The Umayyad world* içinde (ss. 103-129). London: Routledge.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin. (1988). *Murûcu'z-zehab ve meâdinu'l-cevher*. (M. M. Abdülhamid, Thk.). 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Nüveyrî, Şehâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. (2002). *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Vesâiki'l-Kûmiyye.
- Ongunyurt, E. (2022). *Velid b. Abdülmelik'in halifelîği ve şahsiyeti* (Yayınlanmamış doktora tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Özaydın, A. (1997). Hâlid b. Abdullah el-Kasrî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 15, s. 281-282). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özel, A. (1995). Emeviyye Camii-sosyal hayattaki yeri. *İslâm ansiklopedisi* (C. 11, s. 109-111). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özkuyumcu, N. (2002). Kurre b. Şerik. *İslâm ansiklopedisi* (C. 26, s. 446-447). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, L. (2007). *On ikinci yüzyula kadar İslam dünyasında hastaneler*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öztürk, L. (2012). *İslam toplumunda Hıristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Öztürk, L. (2013). *İslam tıp tarihi üzerine incelemeler*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ritter, Markus. (2016). Umayyad foundation inscriptions and the inscription of al-Walid from Khirbat al-Minya: text, usage, visual form. Hans-Peter Kuhnen (Ed.), *Khirbat al-Minya: Umayyadenpalast am see genezareth (Orient-Archäologie 36)* içinde (ss. 59-83). Rahden: Verlag Marie Leidorf.
- Robinson, F. (Edt.). (2005). *İslâm dünyası tarihi*. (Z. Kılıç, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Sakkâr, S. (2007). Remle. *İslâm ansiklopedisi* (C. 34, s. 560-561). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sallâbî, A. M. (2006). *Devletü'l-Ümeviyye*. (H. Ünal-Ş. Şenaslan, Çev.). 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Semhûdî, Ali b. Abdullah. (t.y.). *Hulâsatü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. (M. E. Muhammed vd., Thk.). b.y.y.: y.b.y.
- Sivrioğlu, U. T. (2013). Emevi saray tezyinatında kullanılan antik figürler. *History Studies International Journal of History*, 5(3), 191-205. Erişim adresi: <https://www.historystudies.net/dergi/tar20151235ccb.pdf>. doi: 10.9737/historyS844.

- Songur, H.-Tuba S. (2014). Şifâhaneden hastaneye: sağlık kuruluşlarının değişimine genel bir bakış. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19/1, s. 198-202.
- Söylemez, M. M. (2012). Vasıt. *İslâm ansiklopedisi* (C. 42, s. 541-544). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Streck, M. (1997). Vasıt. *MEB İslâm ansiklopedisi* (C. 13, s. 222-226). Eskişehir: AÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. (1967). *Tarihu't-Taberî XI*. Beyrut: Dâru't-Turâs.
- Terzioğlu, A. (1992). Bîmâristân. *İslâm ansiklopedisi* (C. 6, s. 163-178). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Theophanes Confessor. (1982). *The chronicle of Theophanes*. (H. Turtledove, Trans.). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Tomar, C. (2010). Şam. *İslâm ansiklopedisi* (C. 38, s. 311-315). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turani, A. (2010). *Dünya sanat tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ülken, H. Z. (1948). *İslâm sanatı*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Ya'kûbî. İbn Vazih. (2001). *Kitâbü'l-büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ya'qûbî, İbn Vazih. (2018). *The works of Ibn Wadih al-Ya'qûbî Vol. 1*. M. S. Gordon, C. F. Robinson, E. K. Rowson, M. Fishbein (Ed.). Leiden: Brill.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. (1995). *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Yâzîcî, T. (1995). Emeviyye Camii. *İslâm ansiklopedisi* (C. 11, s. 108-109). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yeniçeri, C. (2013). *İslâm'ın dayanışma-paylaşma medeniyeti: ilgili tüm kurumları ve günümüze taşınması*. İstanbul: MÜ İFAV Yayınları.
- Yetkin, S. K. (1965). *İslâm mimarisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Yetkin, S. K. (1984). *İslâm ülkelerinde sanat*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yılmaz, M. (2015). Emevi valisi Haccac b. Yusuf'un zindanları. *İSTEM*, 25, 3-29. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26552/279621>.
- Yılmaz, N. (2022). Emeviler dönemi sanatından insan ve hayvan figürleri. *Van İlahiyat Dergisi*, 10(16), s. 97-112. Erişim adresi: <https://doi.org/10.54893/vanid.1087576>.
- Yiğit, İ. (1995). Emeviler. *İslâm ansiklopedisi* (C. 11, s. 87-104). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yiğit, İ. (2016). *Emeviler*. Ankara: İsam Yayınları.
- Zebidî, Ahmed b. Ahmed (1984). *Sahîhi Buhârî tecdî-i sarîh tercemesi ve şerhi*. (A. Naim-K. Miras, Çev.). Ankara: DİB Yayınları.
- Zeydan, C. (2012). *İslam uygarlıkları tarihi C. I-II*. (N. Gök, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.